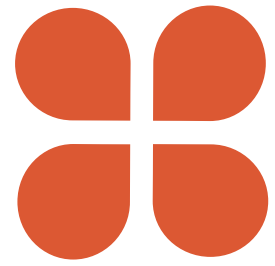

Vårda väl

Biologiskt kulturarv Riksantikvarieämbetet | mars 2018

Flätgärdesgårdar

Praktiska råd om att återuppliva ett svunnet kulturarv

Idag leder ordet gärdesgård tankarna till endera stenmurar eller gärdesgårdar av trä, huvudsakligen av gran. Men i det gamla bondesamhället fanns det betydligt fler sätt än så att hägna in eller ut boskapen. Typiskt för sydligaste Sverige var olika former av ris- och flätgärden, det vill säga hägnader som byggts upp av grenar, kvistar, taggiga buskar eller andra röjningsrester. Det här Vårda väl-bladet handlar om flätgärdesgårdar, det vill säga hägnader som består av flätade konstruktioner. Förekomst och konstruktion av olika typer av risgärdesgårdar har beskrivits i Riksantikvarieämbetets Vårda väl-blad Risgärdesgårdar. Flätgärdesgårdar har troligen förekommit i varierande utsträckning i stora delar av landet, men skildringar och bilder är fåtaliga. Både ris- och flätgärdesgårdar är i princip helt försvunna i dagens kulturlandskap. Detta Vårda väl-blad beskriver hur flätgärdesgårdar kan ha sett ut och ger tips på hur man kan bygga upp nya.

Flätgärdesgårdarnas användning och utbredning

Sverige

Flätade konstruktioner var förr i tiden förmodligen relativt vanliga som byggnadsmaterial i väggar och tak och i anslutning till byggnader och trädgårdar samt vid brunnskonstruktioner. När hägnader påträffas vid utgrävningar i medeltida städer hittar arkeologerna nästan enbart flätverk.

Men flätgärdesgårdar förekom även i odlingslandskapet. Där hade de samma funktion som de flesta andra typer av hägnader, det vill säga att förhindra

”I närheten af Ruggaröd iakttogs invid ett torp som hägnad kring trädgården ett flätadt gärde af afkvistadt enris, till alla delar identiskt med ett förut i Sandåkra by, N. Mellby s:n undersökt gärde. Enstammarna voro noggrannt afkvistade, och gärdesgården var flätad tätt och fast. Det var uppsatt af torparens fader för ca 25 år sedan.” 1925. Foto och text: Märten Sjöbäck. Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta (PD).

att betesdjur tog sig från ett område till ett annat eller att betesdjur kom åt vissa träd, buskar eller grödor. I områden med mycket ris var man angelägen om att röja betesmarkerna regelmässigt för betets skull, och då fick man också material till sina

Flätad hågnad, förmodligen av hassel, som upptäckts under en utgrävning vid Stortorget i Lund 2015. Hågnaden användes troligen för att hågna in en kålodling. Foto: Gertie Ericsson, Kulturen.

"... en flätad gårdesgård i Näflinge by. Gården är af förenkadt utförande. Stafvarne bestå af diverse löfträdsgrenar. Flätmaterial af såväl löfträdsgrenar som enris. På den ena bilden löper hågnaden öfver gammal, numera öfvergifven odlingsmark tillhörig byn." 1925. Text och foto: Märten Sjöbäck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta (PD).

flätgärdesgårdar. Även områden där stubbskottsbruk var utbrett producerade mycket material som var användbart för flätning av hägnader.

I områden där det fanns brist på gärdesgårdsmaterial och där man därför behövde importera hägnadsmaterial (vilket inte var ovanligt i exempelvis delar av Skåne) var flätade konstruktioner vanligare än risgärdesgårdar, eftersom de krävde mindre mängd material. Åke Campbell har i en studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader under 1700-talet undersökt ris- och flätgärdenas förekomst och skriver bland annat följande:

Risets konstfullare sammansättning till flätgärde synes regelbundet inträda, så snart tillgången på ris minskas, uppenbarligen därför att flätgärdet ger lika bra hägn som vasgärdet men odslar inte så mycket med materialet.

Enligt etnologen Sigurd Erixson är flätade gärdesgårdar en kontinental och sydsandinavisk företeelse. Det finns dock tecken på att de åtminstone förekom

i Blekinge och Halland och förmodligen även andra delar av landet. Beskrivningar av flätgärdesgårdar är dock absolut vanligast från Skåne.

Campbell uppger att flätgärdesgårdar av ene har förekommit främst i Skånes övre skogsbygder samt i ris- och mellanbygden. Deras beständighet gjorde dem lämpliga till tomthägnader, och som sådana användes de i ganska stor utsträckning, där tillgången på ene var god. De användes även för att hägna in odlingar på utmark. På slätterna kunde de även användas till att hejda sandflykten. Oftast var man då tvungen att importera materialet. Flätgärdesgårdar av al, björk, pil, hassel med mera hade en ungefär liknande utbredning, men var mera bundna till särskilda lokaler med god tillgång till material, till exempel sänkor kring sjöar och andra lägre liggande områden. Här var deras vanligaste användning att hägna in sankar ängar.

Traditionen att bygga flätgärdesgårdar minskade under 1800-talet och upphörde i princip helt en bit in på 1900-talet. Nuförtiden hittas flätverk framför allt i trädgårds- och museimiljöer.

Flätgärdesgård kring trädgårdsodlingar i kulturresevatet Karlslund, Örebro, 2016. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Flätgärdesgård kring grishage på Vallby friluftsmuseum i Västerås, 2014. På insidan av gärdesgården finns en eltråd. Foto: Fabian Mebus/RAÅ.

Europa

Flätgärdesgårdar har historiskt varit vitt utbredda i Europa. Många bilder och skriftliga källor visar detta. Hägnadsforskaren George Müller beskriver i sin bok *Europe's field boundaries* en mängd olika varianter av flätade hägnader från många olika länder. Observationer från 1980-talet och framåt visar att flätgärdesgårdar fortfarande används i varierande utsträckning i bland annat Albanien, Montenegro, Kroatien, Bosnien-Hercegovina, Bulgarien, Rumänien, Makedonien, Kosovo och Serbien. Enstaka mer sentida exempel finns i de flesta europeiska länderna, men i regel snarare som en kultur- eller naturvårdsinsats och inte som en del av en levande tradition i odlingslandskapet.

Olika typer av flätgärdesgårdar

Mårten Sjöbeck dokumenterade några av de sista kvarvarande flätgärdesgårdarna under 1920- och 1930-talet. Den i övrigt bristfälliga dokumentationen av flätgärdesgårdarna gör att vi idag har relativt lite kunskap om deras konstruktion i olika delar av landet. Hur flätgärdesgårdar såg ut styrdes framförallt av tillgången till olika material.

Campbell nämner en mängd olika typer av flätgärdesgårdar i varierande miljöer. Han skiljer mellan flätgärdesgårdar av ene och av surskog, det vill säga lågväxande lövskog på inägomark. Han anger också att flätverk funnits på olika underlag, till exempel flätade gården på jordvallar, stengården påbyggda med flätgärdesgårdar och flätat ris över grästorv med stenbotten eller över torvvallar.

Det finns även uppgifter om vertikala flätgärdesgårdar, det vill säga gårdsgårdar av tätt sittande kraftiga raka pålar som förbundits med horisontella slänor. I den konstruktionen har sedan ris flätats in. Tekniken är fortfarande ganska allmän, bland annat på Balkan. Den kallas på engelska "picket fence" och på svenska, enligt Gunnar Hobroh, "oppstånds-gärdesgård".

Müller har identifierat 16 olika varianter av sentida och historiskt dokumenterade flätgärdesgårdar. I stort sett alla bilder Müller publicerat från olika europeiska länder visar flätade konstruktioner som svagt lutar, det vill säga de inflätade grenarna lutar något. Bara i enstaka fall har välflätade täta gårdsgårdar med helt horisontella grenar inflätade kunnat dokumenteras.

”Slarvig” flätgärdesgård byggd med grova grenar. Donaudeltat, maj 2003. Foto: Urban Emanuelsson.

Vertikal flätgärdesgård på stenmur i Estland, 2008. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Nya flätgärdesgårdar gynnar biologiska och kulturhistoriska värden

I dagens kulturlandskap är igenväxning ett av de största hoten mot kultur- och naturvärden. Betetrycket är ofta för lågt samtidigt som det historiska uttaget av klenved har upphört. Av denna anledning finns det ett behov av återkommande röjningar även i många marker som fortfarande hävdas. Röjningsavfallet eldas oftast upp på plats eller flisas, om det är fråga om större mängder ris och ved. Ur kultur- och naturvårdssynpunkt vore det önskvärt om en del av riset istället kunde användas för att återskapa ris- och flätgärdesgårdar, inte minst i speciellt värdefulla och utpekade landskapsobjekt, till exempel i vissa kultur- och naturreservat.

Kulturhistoriska värden

Att återuppföra flätgärdesgårdar är ett sätt att levandegöra det äldre odlingslandskapet. Om möjligt är det önskvärt att följa lokala eller regionala traditioner gällande konstruktion och material samt att placera

flätgärdesgårdarna i lägen där det tidigare funnits hägnader. Flätgärdesgårdar tar normalt längre tid att uppföra än risgärdesgårdar och det kan därför vara klokt att välja platserna med omsorg, exempelvis platser där många besökare passerar och där det pedagogiska värdet är högt.

Biologiska värden

Flätgärdesgårdar liknar risgärdesgårdar på många sätt med avseende på deras betydelse för biologisk mångfald, främst genom att de tillför landskapet mycket död ved (se Vårda väl-bladet *Risgärdesgårdar* för mer information). Det finns dock också skillnader. En av dem är att risgärdesgårdarna normalt är bredare och ger upphov till skyddade rum i vilket många småfåglar kan häcka. Den möjligheten har inte fåglarna i anslutning till flätgärdesgårdar. Frekvensen av grövre grenar är dock större i flätade konstruktioner. Därmed kan de erbjuda bättre livsmiljöer för insekter och svampar.

Konstruktion av olika flätgärdesgårdar

Det finns en mängd olika sätt att bygga flätgärdesgårdar, både avseende material och konstruktion. Ett antal typer av flätgärdesgårdar är historiskt belagda i skildringar och fotografier, men utöver dessa har det säkerligen funnits flera lokala variationer. Här följer ett antal generella råd som gäller för de flesta typer av gårdesgårdar:

Val av materialet i stakarna är nyckeln till hur beständigt flätgärdesgården blir. Används surskog håller stakarna i bästa fall fyra eller som längst fem år. Stakar av en har längst livslängd, följd av svedd ek och avenbok.

Höjden på stakarna bör vara ungefär en dryg meter efter att de slagits ner i marken för att flätgärdesgården ska fungera som hägnad, vilket innebär en längd på cirka 1,3 meter från början. Stakarna bör slås ner med cirka 50–60 centimeters mellanrum.

Flättningsmaterialet bör ha en högsta diameter på två till fem centimeter. Grövre material försvårar flättningsarbetet.

Slanorna bör flätas från olika håll runt staken och även växla riktningen vad gäller tjockleken på materialet, det vill säga att inte alla grövre ändrar hamnar åt samma håll.

Tätheten på flätningen kan variera. Man bör tänka på att ju tätare man flätar desto vindkänsligare blir konstruktionen. Med detta följer också en större utsatthet för drivsnö på vintern. Detta problem kan delvis avhjälpas genom användande av sidostakar mot den förhärskande vindriktningen.

Foto: Ulf Lundwall.

De flesta typer av risgärdesgårdar kan byggas med ris och grenar som uppkommer i samband med röjningsinsatser i landskapet. För konstruktion av flätgärdesgårdar krävs det däremot att röjningsrester sorteras, vilket är något mer tidskrävande. Å andra sidan krävs det mindre material för uppförande av en flätgärdesgård jämfört med en risgärdesgård. Sorteringsarbetet underlättas avsevärt om materialet sorteras direkt på plats i samband med röjningsåtgärden.

Flätgärdesgård av en

En är ett träslag som är mycket seglivat i naturen och som uppvisar nästan inga insektsnag eller svampangrepp. Sjöbeck nämner att livslängden på en flätgärdesgård bestående enbart av en kan under gynnsamma förhållanden uppgå till mellan trettio och fyrtio år. Eftersom det på många håll var brist på en använde man den dock först och främst bara till störar.

Sjöbeck anger att flätgärdesgårdar av enris, det vill säga okvistad ene, var horisontellt flätade, ej lutande, cirka en meter höga, med stakar i olika höjd relativt tätt satta, förmodligen på grund av att de flesta

består av väldigt klen material. Att sätta stakarna så tätt gör gärdesgården stabil men försvårar också själva flätningsarbetet betydligt.

Flätgärdesgårdar av kvistad en var enligt Sjöbeck konstruerade med en svagt lutande inflätning och ett horisontellt övre lager. Han anger att denna kvistade gärdesgård endast uppfördes "när det skulle vara riktigt fint". Sjöbeck beskriver konstruktionen enligt följande:

Stavar av en, *Juniperus*, alla jämnt och likformigt avskurna i brösthöjd, nedslagna i jorden 30–40 centimeter djupt med ett inbördes avstånd av överallt i det närmaste 50 centimeter. Flätning tät och fast ut och in mellan stavarna av avkvistade, långsmala stammar och grenar av en, c:a tre meter långa med en diameter i tjockändan av 2–3 centimeter. De översta i flätningen ingående enespöna äro längre och grövre, ända till fyra meter långa med en diameter i tjockändan av ända till 4 centimeter samt snodda samman inbördes och kring stavarna som rep. Hela flätningens höjd 120 centimeter. Stödstavar av en fastgjorda i allmänhet vid var fjärde eller femte stav.

Långa raka hasselgrenar som sorterats ut i samband med en röjning för att användas i flätgärdesgårdar. Väskinde, Gotland, 2016. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Flätgädesgård av okvistat enris. Notera meterkåppen i bildens mitt. Råröd, Riseberga socken, Norra Åsbo härad, 1924.
Foto: Mårten Sjöbeck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta (PD).

Flätgädesgård av kvistad en, flätad med svagt lutande inflätning och ett horisontellt övre plan. Sandåkra, Norra Mellby socken, 1924.
Foto: Mårten Sjöbeck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta (PD).

Flätgärdesgård av kvistad en, uppförd på Hörjelgården 2012. Denna horisontellt flätade gärdesgård är förmodligen den beständigaste av gårdens gärdesgårdar. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Flätgärdesgård av löv

De flesta lövträd har använts för flätning av gärdesgårdar, möjligtvis med undantag för bok och ek, som under lång tid tillhörde kronan och adeln. Campbell nämner på flera ställen flätade gärdesgårdar av surskog (klibbal, björk, hassel, pil/sälg/vide). Även ädellövträd har säkert förekommit i samband med gärdesbyggnationer, framför allt kanske lind, avenbok och ask, men kanske även ris av alm. Sjöbeck nämner flätgärdesgårdar av löv i en okvistad och en kvistad version. Linné beskriver däremot bara den kvistade varianten. Han beskriver bland annat en gärdesgård av al med dubbla stakar från sandmarkerna mellan Sjöbo och Romeleåsen, ett område Linné valde att kalla "Moslätten": "där vart par störor stodo allenast 3 kvarter [1 kvarter = $\frac{1}{4}$ aln=14,8 cm, vår anmärkning] från varandra. Emellan desse stavrar var en tunn gärdesgård lagd av en famns höjd [1,78 meter, vår anmärkning], där istället för roder voro allenast alkvistar. En sådan algärdesgård måste vartannat år få nya stavrar, ty alstören ruttar i jorden på tu år. Till annat gärdse var ej tillgång på denna orten".

Gärdesgårdar som uppförs enbart av ris från lövträd har mycket kortare livslängd än gärdesgårdar där störrarna är gjorda av en. Om man har brist på en så kan ek vara ett alternativ som material till störrarna, särskilt om den sveds. Gärdesgården kan få ytterligare stöd om man planterar buskar eller träd längs den. Livslängden på gärdesgårdar av löv kan förlängas om de hålls fri från uppväxande vegetation.

Flätgärdesgård av okvistad löv på Hörjelgården 2016 utefter uppfartsvägen till byggnaderna. Foto: Ulf Lundwall.

Flätgärdesgårdar av kvistad löv vid uppfarten till Hörjelgården 2014. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Flätgärdesgård av kvistad löv. Här har så kallad surskog använts till stakar och flättningsmaterial. Hörjelgården 2015. Foto: Ulf Lundwall.

I annat fall hindras konstruktionen från att torka upp ordentligt, vilket påskyndar förmultningen.

Linné beskriver en flätgärdesgård med ekstörar från slottet Vittskövles mark enligt följande:

Gärdesgårdarna, som voro horisontellt flätade, uppstoddes med ekestör, vilken på nedre ändan var svedd att längre uthärda. Pilar växte här allestädes lätt så på hög som sumpig jordmån. De voro här satte vid gärdesgårdarna, dem de beständigt stödde, och gävo lugn från landet, att varken sanden fick taga överhand eller den fina svartmyllan bortflyga.

Sjöbeck beskriver två olika former av flätgärdesgårdar av kvistad löv. Från Kägeröd berättar hans sagesmän: "Det bästa flätgären hade stavar av ek och voro flätade av videvidjor." Från Hallaröds socken nämner han flätgärdesgårdar av hasselspön.

Flätgärdesgård på jordvall och på stenmur

Linné har beskrivit en typ av kortlivad flätgärdesgård som placerats på jordvallar. Kvistarna till konstruktionen skördades av lövträd som planterats vid vallarna:

Gärdesgårdarna eller vallarna, som äro uppkastade omkring ägorna... blevo planterade med pilar och andra lövträn vid inra sidorna av vallarna, som därav fingo anseelig styrka, och vart tredje år kunde kvistarna avhuggas samt flätas i små gärdesgårdar, som ställas här allmänt på vallarna, vilka, sedan de gjort tjänst i tu år och förfalla, kunna användas till bränsle det tredje året, då gärdet eller vängen bör utläggas.

Det var vanligt att placera risgärdesgårdar och även vanliga gärdesgårdar av trä på stenbottnar eller stenmurar. Det finns dock bara någon enstaka uppgift om förekomst av flätgärdesgårdar på stenmurar och informationen om hur de var konstruerade är bristfällig. Man kan dock tänka sig att den flätade delen inte behövde vara så hög, med en mindre materialåtgång som följd.

Flätgärdesgård av pil

Relativt låga hägnader av enbart pil sägs ha varit tämligen allmänna omkring kälhagar och dylikt i vissa delar av Skåne. De kan ha använts för att utestänga gäss, ankor och höns, under förutsättning

Låg flätgärdesgård av korgvide i kanten av en del av fjärlsträdgården på Hörjelgården 2016. Foto: Ulf Lundwall.

att de var vingklippta. Bergendorff refererar Olof Christoffersson om hur konstruktionen såg ut:

På 1 alns (c. 60 cm) avstånd från varandra nedslags armtjocka pilegrenar i jorden. Omkring dessa flätades sedan pilris på så vis att det första lades jämnt med marken och på varannan sida om de alnshöga pålarna.

Ett problem med att slå ner stakar av pil är att de lätt kan slå rot.

Vertikal flätgärdesgård/oppståndsgärdesgård

Lundberg skriver att Erixson kortfattat beskrivit denna gärdesgårdsstyp från Hällaryds socken, strax nordöst om Karlshamn i Blekinge. Hobroh beskriver en liknande konstruktion från Skåne som han kallar ”vertikal flätgärdesgård”. Denna gärdesgård består av grova stakar, med cirka 120 centimeters mellanrum, kring vilka två till tre horisontella slänor flätats in.

Mellan dessa flätas sedan ris (med en tjocklek på 2–5 centimeter, helst kvistat) i vertikal riktning, företrädesvis av en, men även av hassel, vide eller al (eller annan surskog). Mellanrummet för dessa bör vara 3–5 centimeter. Höjden på gärdesgården bör vara cirka 90 centimeter och det inflätade materialet bör ej nå markytan, för att få en längre beständighet i konstruktionen.

Fläthägnader kring träd och buskar

I det gamla bondesamhället fanns det behov att periodvis hägna in vissa träd och buskar. Det gällde till exempel stubbskottsträd, lågt hamlade träd eller hasselbuskar som behövde skydd från betande djur de första åren efter förnygring. Ett sätt att skydda dessa träd och buskar är att uppföra ett enkelt flätverk. Det krävs ingen särskilt avancerad konstruktion eftersom skyddet endast behöver fungera ett fåtal år. Därför kan man låta hägnaden förmultna utan att fylla på eller underhålla den.

Vertikal flätgärdesgård, också kallad oppståndsgärdesgård, i Estland, 2008. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Flätade inhägnader av ris runt buskar och träd som föryngrats i samband med en större röjningsåtgärd i Hatfield Forest norr om London 2007. Marken betas och de nya skotten måste skyddas de första åren efter röjningen. Foto: Leif Gren/ RAÄ.

Enkel flätad konstruktion för att skydda uppväxande hasselbuskar i en före detta ängsmark som numera betas. Föllingsö, Östergötland. Foto: Mattias Schönbeck.

Referenser

- Bergendorff, C. 2008. *Markvärd och forskning på Hörjelgården*. Version 9, uppdaterad t.o.m. 2008. Stencil. Stiftelsen Hörjelgården.
- Campbell, Å. 1928. *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Lundquistska Bokhandeln, Uppsala.
- Christoffersson, O. 1936. Skytts härad: *Kulturhistorisk belysning*. Trelleborgs Allehandas Förlag.
- Erixson, S. 1925. "Gärdesgårdstyper i Blekinge". I *Blekingeboken*. Blekinge hembygdsförbunds förlag, Karlskrona.
- Flätgären – *Speciella gärdesgårdar på skånska*. 2017. Rapport från Riksantikvarieämbetet. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/11381> (2018-01-26)
- Hobroh, G. 1943. *Några gärdesgårdsformer i Sverige. Studier rörande konstruktion, förekomst i nuvarande och äldre tid, funktion samt försök till en allmän-europeisk översikt*. Opublicerad licentiatavhandling. Original finns på Nordiska museet.
- Linné, C. von. 1775. *Carl Linnæi Skånska resa på höga överhetens befallning förrättad år 1749*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lundberg, J. 2010. *Skånska trähägnader, en studie i konstruktion och historisk utbredning*. Examensarbete. Högskolan Kristianstad. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hkr:diva-7968> (2018-01-26).
- Müller, G. 2013. *Europe's field boundaries*. Nuer Kunstverlag, Stuttgart.
- Risgärdesgårdar: praktiska råd om att återuppliva ett svunnet kulturarv*. 2015. Vårda väl-blad från Riksantikvarieämbetet. <http://www.raa.se/vardaval> (2018-01-26).
- Risgären – Speciella gärdesgårdar på skånska*. 2015. Rapport från Riksantikvarieämbetet. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/8237> (2018-01-26).
- Sjöbeck, M. 1925. "Skånska gärdesgårdar: Ett bidrag till kunskapen om deras former och utbredning". I *RIG* 8 (1-2):73-93. <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig/article/view/8720/7856> (2017-08-29).

Detta Vårda väl-blad är baserat på Riksantikvarieämbetets rapport *Flätgären: Speciella gårdesgårdar på skånska*, 2017.

Artikeln är licensierad med CC BY.
www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/

ISBN 978-91-7209-828-2 (Tryck)
ISBN 978-91-7209-821-3 (PDF)

Riksantikvarieämbetet

Box 1114, 621 22 Visby
Tel: 08-5191 80 00
E-post: vardaval@raa.se
www.raa.se